

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΞΑΘΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ

Κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, οι συνέπειες της κατοχής και του εμφυλίου διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό. Η απόλυτη εξαθλίωση που σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής, όπου μόνον από την πείνα πέθαναν 260.000 άτομα, θα επιδεινωθεί με τον εμφύλιο πόλεμο. Στην κατάσταση αυτή συντελούν: η καταστροφή της παραγωγής και της υπαίθρου, οι αναγκαστικές μετακινήσεις των ορεινών πληθυσμών (σχεδόν 1.000.000 άτομα) για να αποκοπεί το αντάρτικο από τις προσβάσεις του, οι οικονομικές κρίσεις (1951-52, 1961-62) και ο περιορισμένος χαρακτήρας της καπιταλιστικής επέκτασης μέχρι τις αρχές του '60 (Μηλιός-Ιωακείμογλου 1987). Η συρροή εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων στις πόλεις και βασικά στην Αθήνα έχει ως αποτέλεσμα να διευρυνθεί ακόμη περισσότερο η κοινωνική κατηγορία της «φτωχολογιάς» στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, η οποία είχε διαμορφωθεί στην κατοχή. Η ανυπαρξία οποιασδήποτε υποδομής ή κράτους πρόνοιας, οι συνθήκες διαβίωσης, κατοικίας κλπ, στη μεταπολεμική Ελλάδα, δεν είναι πράγματα άγνωστα. Εικόνες αυτής της εξαθλίωσης μπορεί κανείς να βρει στον πεσιμιστικό νεορεαλισμό του ελληνικού μεταπολεμικού κινηματογράφου, του οποίου και αποτέλεσε βασική πηγή έμπνευσης και θεματικής¹.

1. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω ταινίες: α) *Το μικρό ψωμί*, του Γ.Γρηγορίου (1951), β) *Το ξυπόλητο τάγμα*, του Γκρέκ Τάλλας (1954), γ) *Η*

Αντανάκλαση αυτής της πραγματικότητας υπάρχει και στο λεγόμενο *κοινωνικό-λαϊκό τραγούδι* της δεκαετίας του '50 και του '60². Αλλά ας δούμε, συνοπτικά, ορισμένες πλευρές του προβλήματος.

2.1. Η φτώχεια στην Ελλάδα

Από όσο γνωρίζουμε, ολοκληρωμένες μελέτες για τη φτώχεια στη μετεμφυλιακή Ελλάδα δεν υπάρχουν. Σχεδόν όλες όμως οι υπάρχουσες βασικές μελέτες για τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο μέχρι το 1974, καταλήγουν σε ένα συμπέρασμα: οι εισοδηματικές ανισότητες όχι μόνο δεν αμβλύνονται αλλά αντίθετα οξύνονται. Παράλληλα, η ανισοκατανομή στην Ελλάδα υπερβαίνει τα επίπεδα των ευρωπαϊκών χωρών³. Κατά το Σ.Μπαμπανάση «στην περίοδο

μαγική πόλη, του Νίκου Κούνδουρου (1954), δ) *Στέλλα*, του Μ.Κακογιάννη (1955), ε) *Το κορίτσι με τα μαύρα*, του Μ.Κακογιάννη (1956), στ) *Συνοικία το όνειρο*, του Α.Αλεξανδράκη (1961), η οποία μάλιστα είχε απαγορευτεί αρχικά από τη λογοκρισία, ζ) *Πρόσωπο με πρόσωπο*, του Ροδήρου Μανθούλη (1966)// Βλέπε αναλυτικά για αυτό το ζήτημα Γ.Σολδάτος: *ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, Νεφέλη, 1979// Ομοίως Αθανασάτου 1987α και 1987β.

2. Βλέπε τη συλλογή «για το κοινωνικό λαϊκό τραγούδι», εκδ.Οδηγητή, 1986// Επίσης από την αυτοβιογραφία του Κώστα Βίρβου: «το λαϊκό τραγούδι», 1985, σσ.17-24.

3. Για μια συνοπτική αναφορά στις διαθέσιμες μελέτες εισοδήματος για την Ελλάδα και την αξιοπιστία των στοιχείων βλέπε α) Αθανασίου 1984, σελ.68 κε. και β) Καράγιωργας, Κασσιμάτη, Πανταζίδης 1988, σσ.235-241// Οι μελέτες που έχουμε υπόψη μας σχετικά με την περίοδο αυτή είναι οι εξής: Crocket J., Δαπάνια Καταναλώσεως και εισόδημα εν Ελλάδι, Οικονομικά μονογραφία, 17, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1970// Karageorgas D., «The distribution of tax Burden by income groups in Greece», *The Economic Journal*, Vol.83, London, 1973// Karageorgas D., «The distribution of tax burden by income groups in Greece», *Sproudai KZ*, Vol.2, Piraeus, 1977// Μπαμπανάσης Στ., «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 42-43, Μάιος-Δεκέμβριος 1981// Αθανασίου Λουκής, Η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, επιστημονικές μελέτες, 6, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1984// Καρανινός Δημήτρης, «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 56, 1985// Κανελλόπουλος Κ., *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες, επιστημονικές μελέτες*, 22, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1986.

1951-1958, ο αριθμός των επίσημα καταγεγραμμένων απόρων κυμαινόταν μεταξύ 2.000.000 και 3.700.000 ατόμων, δηλαδή 25-40% του πληθυσμού. Το κατά κεφαλήν μηνιαίο εισόδημα τους ήταν γύρω στις 180-320 δραχμές. Μ' αυτό το εισόδημα μια τετραμελής οικογένεια στην περίοδο 1955-1958 μπορούσε να ικανοποιήσει μόνο το 30-50% των αναγκών, που συμπεριλαμβανόταν στον εργατικό προϋπολογισμό» (Μπαμπανάσης 1981, σελ.134). Σύμφωνα με τον Καραντινό (1985), ακόμη και το 1974 περίπου 30.85% του συνόλου των νοικοκυριών βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας. Το ποσοστό των φτωχών νοικοκυριών στην Ελλάδα είναι το 1974 το υψηλότερο από κάθε άλλη χώρα της ΕΟΚ (Κανελλόπουλος 1986, σελ.73). Πιο αναλυτικά, τα φτωχά νοικοκυριά αντιπροσωπεύουν στο συγκρότημα της πρωτεύουσας 17% του συνόλου των νοικοκυριών και στο συγκρότημα της Θεσσαλονίκης 24% περίπου. Στην ύπαιθρο, περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά που διαμένουν σε χωριά με λιγότερους από 1.000 κατοίκους είναι φτωχά. Αναφορικά με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού, φτωχοί είναι το 49% των αγροτών, κτηνοτρόφων κλπ., το 18% των εργατών και το 47% των εκτός εργασίας (συνταξιούχων, ανέργων κλπ.)

2.2. Ανεργία, συνθήκες εργασίας και μισθοί

Μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας μετεμφυλιακά είναι η τεράστια ανεργία και υποαπασχόληση. Επίσημα, οι άνεργοι υπολογίζονται για το 1961 σε 215.200 (5.9% του ΟΕΠ -Φράγκος 1980, σελ.160), αριθμός που σίγουρα υπολείπεται του πραγματικού. Όσον αφορά στην υποαπασχόληση, οι υποαπασχολούμενοι, κυρίως αγρότες, υπολογίζονται την ίδια περίοδο σε 624.700⁴. Σχεδόν το 1/4 του ικανού για εργασία πληθυσμού είναι άνεργοι στα βιομηχανικά και αστικά κέντρα ή υποαπασχολούμενοι στην ύπαιθρο (Μαντζουράνης 1974, σελ.39, Νικολινάκος 1974α και 1974β). Το 1960 σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (πίνακας 20), η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο ποσο-

4. Οικονομικός Ταχυδρόμος, τεύχος 444(1961), στο Μαντζουράνης 1974, σελ.42.

στό ανεργίας στην Ευρώπη και μάλιστα πολλαπλάσιο και της ΕΟΚ (2.5 φορές) και του ΟΟΣΑ (1.8 φορές). Αυτό οφείλεται στη χρονική υστέρηση της καπιταλιστικής επέκτασης που παρατηρείται στην Ελλάδα. Η ανεργία και η υποαπασχόληση είναι και ο βασικός λόγος που θα οδηγήσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στην φυγή. Σύμφωνα με μια έρευνα της ΕΣΥΕ (1962), σχετικά με τα κίνητρα της μετανάστευσης, το 83,5% του αγροτικού πληθυσμού που μεταναστεύει, δηλώνει ως αιτία την «έλλειψη απασχόλησης» (πηγές [4])⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
Ποσοστά ανεργίας στις ευρωπαϊκές χώρες, 1960

Αυστρία	2.4	Ισπανία	2.4
Βέλγιο	3.3	Ιταλία	5.5
Γαλλία	1.4	Ολλανδία	0.7
Γερμανία	1.0	Πορτογαλία	1.9
Δανία	1.9	Σουηδία	1.7
Ελλάδα	6.1	Σύνολο ΕΟΚ	2.4
Ιρλανδία	5.6	Σύνολο ΟΟΣΑ	3.4

Πηγή: ΟΕCD 1988, Πίνακας 2.15.

Η συμπίεση των μισθών στην Ελλάδα, παρά τις όποιες αυξήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, είναι γνωστή. Οφείλεται, βέβαια, στην ιστορική συντριβή της εργατικής τάξης και τη διάλυση των πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεών της. Είναι εντυπωσιακό, ότι, όπως δείχνει ο πίνακας 21, το μέσο πραγματικό εργατικό ημερομίσθιο είναι, μέχρι και το 1956, μικρότερο από το προπολεμικό (1938). Ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του '60, η αύξηση φτάνει μόνο το 1/3 του προπολεμικού ημερομίσθιου. Όπως φαίνεται στον πίνακα 22, περίπου 14% των απασχολούμενων στον μη-αγροτικό τομέα εργάζονταν πάνω από 50 ώρες την εβδομάδα (Φράγκος 1980, σελ.144 και 146). «Ο χρόνος εργασίας στη βδομάδα των 6 εργασιμίων ήταν συχνά επίσημα οχτώ ώρες, στην πραγματικό-

5. Λόγω της μετανάστευσης, η ανεργία θα μειωθεί αισθητά στα τέλη της δεκαετίας '60. Οι άνεργοι το 1971 φτάνουν τις 101.700 ή 2.9% του ΟΕΠ (Φράγκος 1980, σελ.160).

τητα όμως μπορούσε να φτάσει τις εννέα ή και τις δώδεκα. Οι μισθοί συγκαταλέγονται στους πιο μικρούς της Ευρώπης [...] Σε σύγκριση με την προπολεμική εποχή, ο πραγματικός μισθός έπεσε κατά 25% [...]» (Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ.17). Το μερίδιο των μισθών στο καθαρό εγχώριο προϊόν, παρά την επέκταση των μισθωτών σχέσεων παραμένει ακόμα και στη μεταπολίτευση σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από τα αντίστοιχα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών (Μηλιός-Ιωακείμω-γλου 1987).

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Εξέλιξη του μέσου πραγματικού ημερομισθίου του έλληνα εργάτη, 1938 - 1961

(1938=100)			
1938	100.0	1953	57.1
1945	45.0	1954	63.5
1946	46.3	1955	98.1
1947	68.5	1956	99.1
1948	55.9	1957	104.9
1949	51.7	1958	109.0
1950	47.7	1959	125.0
1951	48.7	1960	125.8
1952	-	1961	134.2

Πηγή: Μπαμπανάσης 1985, σελ. 261

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

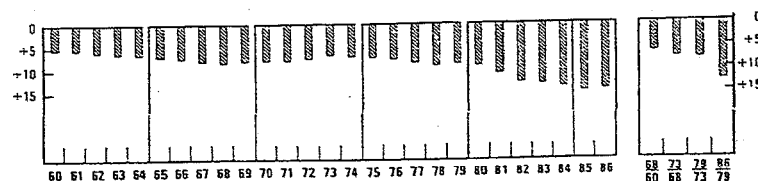
Ώρες εβδομαδιαίας εργασίας του ΟΕΠ, στα μη γεωργικά επαγγέλματα, Ελλάδα, 1971

Ώρες	30-39	40-49	50-59	60+
% του ΟΕΠ	10.6	60.5	5.9	7.7

Πηγή: Φράγκος 1980, πίνακας 59

2.3. Η υπανάπτυξη του Κράτους-Πρόνοιας

Το κράτος πρόνοιας είναι υποβαθμισμένο στην Ελλάδα όχι μόνο στην προδικτατορική περίοδο, αλλά ουσιαστικά μέχρι τη δεκαετία του '80. Μετά τη συντριβή της ΕΑΜικής επανάστασης και την εγκαθίδρυση της «έκτακτης» μορφής του αντικομμουνιστικού κράτους, η κοινωνική ειρήνη και η καπιταλιστική συσσώρευση δεν πραγματοποιήθηκαν με «κοινωνικό συμβόλαιο» αλλά κάτω από την ωμή, φυσική βία και καταστολή. Το ποσοστό των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, ως ποσοστό (%) του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ), παραμένει απελλιπαστικά χαμηλό καθ' όλην τη μετεμφυλιακή περίοδο (διάγραμμα 3). Μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 πα-

Διάγραμμα 3: Κρατικές κοινωνικές δαπάνες στην Ελλάδα, ως ποσοστό % του ΑΕΠ, 1960-1986

Πηγή: OECD, 1988

ρατηρείται μια μικρή σταδιακή αύξηση. Αν εξαιρέσει κανείς την Ισπανία και την Πορτογαλία όπου για τους ίδιους ιστορικούς λόγους (δικτατορίες) οι κοινωνικές δαπάνες είναι επίσης χαμηλές, η Ελλάδα στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, κατέχει την τελευταία θέση στην ΕΟΚ (παρεπιπτόντως αυτό ισχύει και σήμερα) και από τις χαμηλότερες στο σύνολο του ΟΟΣΑ. Μαλιστα το ποσοστό της αντιπροσωπεύει για το σύνολο των χωρών της ΕΟΚ περίπου το μισό (πίνακας 23). Μια περισσότερο λεπτομερειακή ανάλυση των συνθηκών πρόνοιας ενισχύει τα συμπεράσματά μας για τις συνθήκες ασφάλισης που υπήρχαν στην Ελλάδα. Μέχρι τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το ποσοστό των συντάξιούχων στο σύνολο του πληθυσμού πάνω από 55 ετών αλλά και των ασφαλισμένων συνολικά στους διαφό-

ρους οργανισμούς ήταν πολύ συμπιεσμένο. Ας σημειώσουμε ακόμα ότι αντιπροσώπευε λιγότερο από το μισό του πληθυσμού, μέχρι και τη μεταπολίτευση⁶ (βλέπε και πίνακες 24, 25). Είναι ολοφάνερο πως το Κράτος-Πρόνοιας αντίθετα με ευρύτατα διαδεδομένες απόψεις δεν είναι μια *παραχώρηση* και μάλιστα «συνειδητή» των κυρίαρχων τάξεων προς τις κυρίαρχόμενες αλλά μια *κατάκτηση των τελευταίων*. Γι' αυτό άλλωστε και η έκβαση του κοινωνικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα θα επιβάλλει την καθήλωση των κοινωνικών δαπανών και όχι την «παραχώρησή» τους.

2.4. Οι συνθήκες κατοικίας

Στην περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου, θα σημειωθεί λόγω των καταστροφών μια ραγδαία επιδείνωση της ήδη προβληματικής - κατά την προπολεμική περίοδο - κατάστασης της κατοικίας (Μπαμπανάσης 1981, σελ.126). Οι συνθήκες κατοικίας για το σύνολο της χώρας ήταν κυριολεκτικά άθλιες και αθλιότερες για την ύπαιθρο. Το 1951, στο σύνολο της χώρας, μόνο 26,7% των κατοικιών είχε ηλεκτρικό ρεύμα. Το 1961 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 53,2%. Δηλαδή σχεδόν οι μισές κατοικίες δεν διέθεταν ακόμη ηλεκτρισμό. Η μέση πυκνότητα κατοίκησης στο σύνολο της χώρας ήταν το 1961, 4,07 άτομα ανά οικία και 1,45 άτομα ανά δωμάτιο. Συγκριτικά με τις χώρες της Ευρώπης ήταν από τις δυσμενέστερες (Πουλοπούλου 1986, σελ.177). Σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, το 1961 περίπου 60.000 κατοικίες σ' όλη τη χώρα, χαρακτηρίζονταν επίσημα «μη-κανονικές» και κατά τον Οικονομικό Ταχυδρόμο σαν «τρύπες»⁷.

6. «Το κράτος απόφυγε μέχρι το 1960 το νόμιμο καθήκον του να συνεισφέρει στη χρηματοδότηση του ΙΚΑ, και τέλος διέγραψε οριστικά αυτό το καθήκον με ένα νομοθετικό διάταγμα. Δεν είναι να απορεί κανείς που οι παροχές του ΙΚΑ είναι τόσο κακές. Ο μέσος όρος σύνταξης είναι περίπου 700 δραχμές, και οι παροχές για ιατρική περίθαλψη μειώθηκαν από το 1950 μέχρι το 1960 [...]» (Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ.18.)

7. Βλέπε Πουλοπούλου 1986, υποσ.115, σελ.522// Επίσης Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ.18.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Κοινωνικές δαπάνες ευρωπαϊκών χωρών στο σύνολο του ΑΕΠ (ποσοστό %), 1960-1974

Χώρα	1960	1968	1974
Αυστρία	12.9	15.9	15.5
Βέλγιο	11.3	14.0	15.9
Γαλλία	13.5	17.0	18.3
Γερμανία	12.0	13.7	14.6
Δανία	7.4	10.8	12.0
Ελλάδα	5.3	8.4	7.1
Ιρλανδία	5.5	6.5	11.4
Ισπανία	2.3	8.1	9.5
Ιταλία	9.8	12.6	13.7
Λουξεμβούργο	11.6	15.3	13.8
Μ. Βρετανία	6.8	8.6	9.5
Ολλανδία	-	16.2	20.7
Πορτογαλία	2.9	3.1	5.3
Σουηδία	8.0	10.6	14.3
ΣΥΝΟΛΟ ΕΟΚ	10.0	12.9	14.2
ΣΥΝΟΛΟ ΟΟΣΑ	6.7	8.4	10.9

Πηγή: OECD, Historical Statistics 1960-1986, Paris, 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Ποσοστό συνταξιούχων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης στο σύνολο πληθυσμού 55 ετών και άνω, Ελλάδα, 1962 - 1985

1962	1965	1970	1975	1980	1985
40.6	44.9	43.4	51.8	53.0	70.0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Ποσοστό άμεσα ασφαλισμένων Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης (κύρια σύνταξη), στο σύνολο πληθυσμού 10 ετών και άνω, Ελλάδα, 1962 - 1985

1962	1965	1970	1975	1980	1985
33.9	40.9	35.9	49.4	45.1	52.8

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

2.5. Το μορφωτικό επίπεδο

Στα δεδομένα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και το μεγάλο ποσοστό αναλφαριθμητισμού. Στη δεκαετία 1961-1971 παρά τη σχετική βελτίωση, το ποσοστό των αναλφάβητων και ημιαναλφάβητων στο σύνολο του ΟΕΠ παραμένει υψηλό (42.3% το 1961 και 32.0% το 1971) (πίνακας 26).

ΠΙΝΑΚΑΣ 26
Επίπεδο εκπαίδευσης του ΟΕΠ, Ελλάδα, 1961-1971

	1961	1971
Απόφοιτοι ΑΤ	2,9	4,5
Απόφοιτοι ΜΕ	7,9	10,8
Απόφοιτοι δημοτικού	46,9	52,7
Δεν τελείωσαν το δημοτικό	42,0	29,7
Μη δηλώσαντες	0,3	2,3
Σύνολο ΟΕΠ	100,0	100,0

Πηγή: Φράγκος 1980, πίνακας 74, σελ. 169

2.6. Η εξαθλίωση στις πόλεις

Για την κατάσταση στις πόλεις, είναι διαθέσιμα και ορισμένα αναλυτικότερα στοιχεία⁸. Η κοινωνική πόλωση, όμως, είναι ορατή δια γυμνού οφθαλμού. Πώς την παρουσιάζει ένας φιλελεύθερος διανοούμενος του διαμετρήματος του Γ. Θεοτοκά, φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα: «Για να μην απομακρυνθώ πολύ από τη γειτονιά μου, παρακαλώ τον αναγνώστη, αν έχει καιρό, να κάμει έναν περίπατο ως τη γωνία της λεωφόρου

8. Για τις συνθήκες διαβίωσης των κοινωνικών τάξεων στην προδικτατορική Ελλάδα βλέπε ενδεικτικά: Καραποστόλης 1983, κεφ.2: «Αγροτικά και αστικά πρότυπα κατανάλωσης», σσ.95-201// Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, μέρος πρώτο :«Η κατάσταση των τάξεων»// Ψυρούκης 1983β, κεφ.2: «Το καθεστώς ...»// Πουλοπούλου 1986, μέρος Α', κεφ.60: «Οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού », σσ.176-179// Κάτσης 1974, μέρος δεύτερο, κεφ.1: «Αντινομίες και αντιφάσεις», σσ.87-107// Μοσχονάς 1986, κεφ.3: «Ταξικές σχέσεις και αντιθέσεις 1950-1980»// Μαντζουράνης 1974, σσ.38-46.

Ιλισού και της οδού Παπαδιαμαντοπούλου. Θα αντικρύσει εκεί, μέσα σ' ότι απομένει από την κοίτη του Ιλισού, έναν απερίγραπτο οικισμό από τρώγλες, που αποτελεί αληθινό όνειδος για το κράτος μας, το δήμο και την κοινωνία, μιαν ομαδική προσβολή σε κάθε έννοια ανθρωπιάς. Τριγύρω θα δει ολοκαίνουριες πολυκατοικίες, φρέσκες και γελαστές, πλούσια περύτερα της μπενζίνας, μεγάλη κίνηση ιδιωτικών αυτοκινήτων. Σε λίγα λεπτά απόσταση αστράφτει το Χίλτον. Είναι μια παραστατική εικόνα της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας, που αν αρχίσετε να τη συλλογίζεστε μπορεί να σας δώσει ένα άγχος. Μια κοινωνία που παραδέχεται τέτοιες διακρίσεις ανάμεσα στον πληθυσμό της - και μάλιστα σε κεντρικά σημεία της πρωτεύουσας της - δεν μπορεί να αισθάνεται σίγουρη για τον εαυτό της. Οι αριθμοί που μας δίνουν οι ειδικοί παρουσιάζουν εκατομύρια πολίτες ως απόρους και μεγάλα πλήθη ως άνεργους και υποαπασχολούμενους. Αλλά, για να συλλάβουμε το πρόβλημα σ' όλο του το βάθος, πρέπει να ξεπεράσουμε τα αφαιρεμένα σχήματα των αριθμών και να νοιώσουμε ότι πρόκειται για μάζες ανθρώπινες, για πλάσματα ζεστά και πονεμένα, γεμάτα πίκρα, αποκαρδίωση, οργή. Και σ' ένα επίπεδο κάπως υψηλότερο απ' αυτόν τον κοινωνικό πυθμένα, βρίσκονται άλλες μάζες, που δεν τις αποτελούν άνεργοι και άποροι με την επίσημη έννοια, αλλά άνθρωποι που επίσης υποφέρουν και μνησικακούν γιατί πιστεύουν ότι δεν συμμετέχουν στη ζωή του τόπου με πνεύμα δικαιοσύνης, ότι τα δικαιώματά τους έχουν καταπατηθεί από τους ισχυρούς. Ένα μέρος από τα πλήθη αυτά βρίσκει μια αναγκαστική διέξοδο στη μετανάστευση» (Θεοτοκάς, 29 Σεπτεμβρίου 1965, στο 1966, σελ.38). Οι συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών μαζών που μετακινήθηκαν στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας διαγράφονται στον πίνακα 27. Τα στοιχεία αυτά είχαν δημοσιευθεί το 1958 στον Οικονομικό Ταχυδρόμο και αφορούσαν, περίπου, σε 60.000 κατοικίες με 220.000 κατοίκους στην περιοχή της Αθήνας. Η κατάσταση κατά περιοχές είναι διαφορετική. Σε πολλά προάστια της Αθήνας είναι πολύ χειρότερη.

Από το σύνολο των 60.000 κατοικιών, της εν λόγω έρευνας, στην περιοχή Αθηνών, το 57% αποτελούνται από ένα δωμάτιο. Η πυκνότητα των ατόμων είναι:

πάνω από 3 άτομα ανά δωμάτιο37%	των κατοικιών
» » 4 » » »20%	» » »
» » 5 » » »10%	» » »

ΠΙΝΑΚΑΣ 27
Συνθήκες κατοικίας στην Πρωτεύουσα, 1958

Κατοικίες χωρίς κουζίνα	28%
Χωρίς μπάνιο	94%
Με κακό αερισμό	11%
Με κακό φυσικό φωτισμό	9%
Χωρίς ήλιο	15%
Υγρές	29%
Χωρίς ηλεκτρική εγκατάσταση	36%

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος, στο Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ.136

«Οι συνθήκες κατοικίας της εργατικής τάξης είναι ελεεινές, οι περισσότερες οικογένειες ζουν μέσα στο ίδιο δωμάτιο» (Fischer, Rondholz, Φαράντος 1974, σελ.18)⁹. Το 1951 μόνο το 64% των κατοικιών διέθεταν ηλεκτρικό ρεύμα. Το 1961 το ποσοστό αυτό έφτασε το 89,5% (Πουλοπούλου 1986, σελ.522). Το 1964 στις πόλεις (στις αστικές περιοχές), μόνο 33.1% των νοικοκυριών μαγείρευε με ηλεκτρικό ρεύμα, 35% περίπου διέθετε τρεχούμενο νερό, μόνο 34.6% είχε αποχωρητήριο με αποχέτευ-

9. «Στις αστικές περιοχές η έλλειψη ανέσεων αφορούσε κυρίως τις κατώτερες εισοδηματικές τάξεις. Οι φτωχότεροι κάτοικοι των περιοχών αυτών έμεναν σε κατοικίες χωρίς ηλεκτρισμό, χωρίς λουτρό και στοιδιάζονταν πολλά άτομα σε ένα μικρό σπίτι που πολλές φορές δεν ήταν καν κανονική κατοικία» (Πουλοπούλου 1986, σελ.178)// Επίσης: «Οι αποδοχές των εργατών και υπαλλήλων βρίσκονται αισθητά κάτω από τις προπολεμικές. Ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο μεγάλωσε, η απόλυτη και η σχετική εξαθλίωσή της εντάθηκε. Οσοίσο, [...] αυτά [...] δε δίνουν πλήρη την εικόνα της κατάστασης της εργατικής τάξης. Πρέπει σ'αυτά να προστεθούν οι συντάξεις πείνας και η ανεργία. Σήμερα ο αριθμός των ανέργων, σύμφωνα με τους μετριοτέρους υπολογισμούς της ΓΣΕΕ, ξεπερνά τις 250.000, δηλαδή, σχεδόν ένας στους 4 μισθωτούς είναι μόνιμα άνεργος [...]» (ΚΚΕ, 8ο Συνέδριο, Κ.Κολιγιάννης, έκθεση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1961).

ση και 65% περίπου δεν είχε λουτρό¹⁰. Η συσσώρευση αυτών των αντιθέσεων γύρω από το πρόβλημα της κατοικίας στην Ελλάδα - για το οποίο μόνο ορισμένες ενδείξεις παραθέτουμε εδώ - είναι εκρηκτική. Σ' αυτό το γεγονός οφείλεται και το ξέσπασμα σοβαρών κοινωνικών αγώνων στη μεταπολίτευση, δηλαδή στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70. Οι συγκρούσεις αυτές (Πέραμα, Καματερό κλπ.) επικεντρώνονται στην «αυθαίρετη» δόμηση, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο έλυσαν μόνες τους το πρόβλημα της κατοικίας οι λαϊκές μάζες μετεμφυλιακά, μπροστά στην αδιαφορία του κράτους.

2.7. Η εξαθλίωση της υπαίθρου

Οι ραγδαίες αλλαγές των τελευταίων 25 χρόνων μεταμόρφωσαν κυριολεκτικά την ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '80. Η ολόπλευρη (οργανική) πλέον ενσωμάτωσή της στο ευρωπαϊκό κέντρο σηματοδοτεί ευρύτατους μετασχηματισμούς που έχουν συντελεστεί όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό. Η Ελλάδα του '80 και του '90 προφανώς δεν θυμίζει σε τίποτα πια την Ελλάδα του '50 ή του '60. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει με τη σειρά του ότι η Ελλάδα εκείνη δεν υπήρξε! Εικόνες σαν την παρακάτω που παρουσιάζει ο Γ.Κάτρης μπορεί να φαντάζουν σήμερα μακρυνές, ακατανόητες ή εξωτικές, αντιστοιχούν όμως σ' αυτό που υπήρξε η ελληνική πραγματικότητα: «Το θέαμα ήταν τρομακτικό. Ντυμένα με κάτι απίθανα κουρέλια, ξυπόλητα, σκελετωμένα, με βαθουλωμένα μάγουλα και απλανή βλέμματα, τα παιδιά των Τζουμερκών θυμίζουν παιδιά της κατοχικής πείνας, ή του Νταχάου. Στο δάθος κάτι μισό-ερειπωμένα καλυδόσπιτα, χωρίς παράθυρα και πόρτες, έμοιαζαν με κατοικίες τρωγλοδίτων. Το εσωτερικό τους ένας μοναδικός χώρος με πάτωμα την ίδια την γη. Άνθρωποι και ζώα τρώνε και κοιμούνται μαζί. Βέβαια το "τρώνε" είναι περισσότερο σχήμα λόγου. Το καλοκαίρι, με κανένα λαχανικό, κάτι πάει κι έρχεται. Αλλά το χειμώνα η ζωή

10. Σύμφωνα με την έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ του 1964 (Καραποστόλης 1983, πίνακας 7, σελ.184).

γίνεται κόλαση. Η γη δεν βγάζει τίποτε, τα χιόνια κλείνουν κάθε επικοινωνία με τον άλλο κόσμο. Προμήθειες δεν υπάρχουν [...] Είναι αλήθεια ότι το κράτος της δεξιάς θυμόταν πότε-πότε αυτούς τους ξεχασμένους πληθυσμούς (που ψηφίζουν στις εκλογές...) και έριχνε κατά τους μήνες της βαρυχειμωνιάς από αεροπλάνα σακκιά με καλαμπόκι. Είναι η μοναδική τροφή [...] Όχι, δεν είναι σκυλίσια η ζωή εδώ. Είναι κάτι πολύ χειρότερο [...] Δεν είναι όλη η Ελλάδα Τζούμερκα. Αλλά ούτε και "βιτρίνα" [ΣΣ: εννοεί το κέντρο της Αθήνας]» (Κάτσης 1974, σελ.89).

Η φτώχεια και εξαθλίωση της υπαίθρου είναι ασυγκρίτως μεγαλύτερη από εκείνη των πόλεων. «Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που δόθηκαν στη Βουλή το 1962, περίπου το 50% των αγροτικών νοικοκυριών είχαν έσοδα μικρότερα από τα έξοδα καλλιεργείας και μόλις το 35% πραγματοποιούσαν εισοδήματα ίσα με τις δαπάνες συντήρησής τους. Η φτώχεια σ' ορισμένες ζώνες της ελληνικής υπαίθρου είχε φτάσει στην κατάσταση της μόνιμης μαστιγας. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, για το διάστημα 1960-1965, περίπου 10.000 μικρά αγροτικά νοικοκυριά διαλύονταν το χρόνο και οι κάτοχοί τους έφευγαν για τις πόλεις ή το εξωτερικό [...] Η κατάσταση είχε τόσο οξυνθεί που στα μέσα του 1966, ακόμα και ο φασιστικός Τύπος δημαγωγικά διακήρυττε: ότι ο αγροτικός κόσμος δεν είδε μια άσπρη μέρα, πως το εισόδημά του παραμένει εξευτελιστικό, η εκμετάλλευση συνεχίζεται, η δυστυχία του μεγαλώνει. Το αγροτικό εξακολουθούσε να παραμένει το πιο οξύ εσωτερικό-κοινωνικό πρόβλημα του τόπου» (Ψυρούκης 1983β, σελ.138)¹¹. Στη δεκαετία

11. «Η κατάσταση της αγροτιάς είναι ακόμα πιο άσχημη [...] Πλατιές μάζες της αγροτιάς εξαθλιώνονται σε αφάνταστο βαθμό. Η εξαθλίωση αυτή εκφράζεται στο εισόδημα τους, στο ότι πολλοί εγκαταλείπουν τη γη ή και την Ελλάδα και μεταναστεύουν. Από μια έρευνα, που έκανε το Υπουργείο Γεωργίας πριν 6 χρόνια για την εξακριβωση του εισοδήματος της αγροτικής οικογένειας και που περιέλαβε 694.583 οικογένειες, δηλαδή περίπου τα 70% της αγροτιάς, διαπιστώθηκε ότι 43% των αγροτικών οικογενειών έχουν εισόδημα κάτω από το μισό εκείνου που απαιτείται - σύμφωνα με τα επίσημα δεδομένα του Υπουργείου Πρόνοιας - για μια στοιχειώδη συντήρηση, και μόνο 11% των αγροτικών οικογενειών έχουν εισόδημα που ξεπερνά το στοιχειώδες αυτό επίπεδο. Σύμφωνα με νεώτερη έκθεση της Αγροτικής Τράπεζας 583.000 αγροτικές οικογένειες επί συνόλου 1.026.000, δηλαδή πάνω από τις μισές, έχουν μέσο μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα 316 δραχ. Ακόμη πιο τραγική είναι η κατάσταση του

του '50, ιδίως, οι συνθήκες κατοικίας στην υπαίθρο ήταν «απαράδεκτες και κυριολεκτικά άθλιες για μερικά ορεινά χωριά» (Πουλοπούλου όπ.π.). Στη δεκαετία του '60 η κατάσταση αυτή πολύ λίγο είχε τροποποιηθεί. Ο εξηλεκτρισμός της υπαίθρου ήταν στη δεκαετία του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60 πολύ περιορισμένος (όπ.π.). Το 1951 μόνο 2.7% των κατοικιών είχε ηλεκτρικό ρεύμα (όπ.π. υπ.111, σελ.522). Το 1961 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 13,5%! Ακόμα και στη δεκαετία του '60 η ζωή στην υπαίθρο ακολουθεί τους δικούς της ρυθμούς. Σύμφωνα τέλος με την έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ, το 1964¹², το 80.3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιούσε ως μέσο μαγειρεύματος καυσόξυλα (Καραποστόλης 1983, σελ.122), μόνο 19.7% είχαν ηλεκτρικό φως! (όπ.π., σελ.123), και τρεχούμενο νερό μόνο 10.9%. Μόνο 0.8% διέθετε ιδιαίτερο αποχωρητήριο με αποχέτευση, ενώ το 97% διέθετε εκτός σπιτιού.

Ακόμα και το 1974 η εικόνα παρέμενε ζοφερή. Το ποσοστό κατοικιών χωρίς αποχωρητήριο, αν και είχε μειωθεί, παρέμενε 75.1%, ενώ δεν είχε λουτρό το 86.1%. Τέλος, 40,2% των αγροτικών νοικοκυριών δεν διέθετε κανένα διαρκές καταναλωτικό αγαθό (τηλέφωνο, ηλεκτρικό ψυγείο, πλυντήριο, τηλεόραση, αυτοκίνητο).

ορεινού πληθυσμού, δηλαδή του πληθυσμού που ζει στη ζώνη των 500 μέτρων και άνω και που αποτελείται από 1.670.000 άτομα ή 400.000 οικογένειες. Όπως έγραφε το "Βήμα" της 14.12.58 σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας τα 36% αυτών των οικογενειών δεν πραγματοποιούν ούτε το 1/4 του εισοδήματος που απαιτείται για τη στοιχειώδη διαβίωση μιας οικογένειας. Έτσι - έγραφε η εφημερίδα - "γίνεται φανερόν πόσον είναι πένητες και πόσον πρέπει να είναι απηλπισμένοι οι πληθυσμοί ούτοι των ορεινών περιοχών". Έτσι εξηγείται το κύμα της μαζικής εγκατάλειψης του χωριού, ιδίως από τη νεολαία [...]" (ΚΚΕ 8ο Συνέδριο, Κ.Κολιγιάννης, έκθεση της ΚΕ του ΚΚΕ, 1961, στο ΚΚΕ [6]).

12. Καραποστόλης 1983, πίνακας 7, σελ.184// Για τα προβλήματα σχετικά με τα στοιχεία των οικογενειακών προϋπολογισμών βλ.επε υποσημείωση 3.

2.8. Εξαθλίωση, μετανάστευση και καπιταλιστική «ανάπτυξη»

Ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται από τις αρχές της δεκαετίας του '60 στη φάση της ραγδαίας ανάπτυξής του. Οι ρυθμοί της καπιταλιστικής συσσώρευσης που σημειώνονται είναι από τους υψηλότερους στον κόσμο. Ενδεικτικά παραθέτουμε τον παρακάτω πίνακα που αφορά στις χώρες της ΕΟΚ (πίνακας 28).

ΠΙΝΑΚΑΣ 28
Ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ στις χώρες της ΕΟΚ, 1960-1970

Χώρα	1960-1965	1965-1970
Γερμανία	5.1	4.7
Γαλλία	5.6	5.8
Ιταλία	5.1	6.0
Ολλανδία	4.9	5.7
Βέλγιο	5.0	4.8
Αγγλία	3.2	2.3
Ιρλανδία	3.7	4.7
Δανία	5.3	4.4
ΕΟΚ-9	4.7	4.6
ΕΛΛΑΔΑ	8.0	7.2

Πηγή: Χασσιόδ 1980, τόμος πρώτος, πίνακας 14

Συνεπάγεται όμως αυτή η διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δεκαετία του '60 και άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μαζών, εξάλειψη των φαινομένων της μαζικής εξαθλίωσης που περιγράψαμε συνοπτικά προηγουμένως; Όποιος διατηρεί την ελάχιστη σχέση με την ελληνική κοινωνία της εποχής δεν μπορεί να το ισχυριστεί σοβαρά. Και στη δεκαετία του '60, και παρά το γεγονός ότι η καπιταλιστική συσσώρευση έχει αρχίσει, η φτώχεια και η εξαθλίωση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού όχι μόνο της υπαίθρου αλλά και των πόλεων εξακολουθούν να διατηρούνται. Το βιοτικό επίπεδο των μαζών δεν έχει βελτιωθεί. Την καπιταλιστική συσσώρευση δεν ακολούθησε μια άνοδος του βιοτικού επιπέδου των μαζών άρα και των εισοδημά-

των. Εύστοχα ο Γ. Παπανδρέου είχε παρατηρήσει: «Οι αριθμοί ευημερούν και οι άνθρωποι δυστυχούν». Τι άλλο από τη διατήρηση της φτώχειας και της αθλιότητας άραγε μπορεί να σημαίνει αυτή η τεράστια κοινωνική κίνηση που σημειώθηκε με την μεταπολεμική μετανάστευση; Υπολογίζεται ενδεικτικά ότι στη δεκαετία 1950-1970, 650.000 άτομα («καθαρή μετανάστευση»), κατά βάση προλεταριοποιημένοι εργάτες και αγρότες εγκατέλειψαν τη χώρα (Πουλοπούλου 1986, σελ.59). Αν συνυπολογίσουμε μόνιμους (1,2 εκατ.) και προσωρινούς (1,2 εκατ.) μετανάστες, τότε συνολικά η κίνηση αυτή αφορά περίπου 2,4 εκατ. ανθρώπους, το 1/4 της ελληνικής κοινωνίας (Πουλοπούλου 1986, σελ.47). Είναι γνωστό από τον Μαρξ ότι καπιταλιστική ανάπτυξη και εξαθλίωση όχι μόνο δεν είναι αντίθετα πράγματα αλλά το δεύτερο είναι προϋπόθεση του πρώτου¹³. Η ύπαρξη ενός μεγάλου εφεδρικού στρατού σε λανθάνουσα, στάσιμη ή ρευστή μορφή, που ζει σε άθλιες συνθήκες, είναι ευνοϊκός όρος για τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Είναι επίσης γνωστές οι αναλύσεις της ελληνικής περίπτωσης πάνω σ' αυτό το πρόβλημα.¹⁴ Έτσι εξηγείται πως είναι δυνατόν, η περίοδος 1960-1965 και συμβολικά το ίδιο το 1965 να είναι για την Ελλάδα ταυτόχρονα έτος υψηλότατης «οικονομικής» ανάπτυξης αλλά και μετανάστευσης (πίνακες 29,30).

Ο Δημήτρης Χαραλάμπης συγχέοντας την καπιταλιστική ανάπτυξη με μια γενικευμένη κοινωνική ευημερία, θα ισχυρισθεί πως: «[...] αντίθετα με τους φόβους της αστικής εξουσίας, ήδη στη δεκαετία του '50 και πολύ περισσότερο στη δεκαετία του '60 οι κοινωνικές σχέσεις χάνουν τον ενεργό αντιθετικό τους χαρακτήρα και η ταξική αντιπαράθεση περιθωριοποιείται και πάλι (sic) Ο πολιτικός καταναγκασμός δεν ήταν ο μόνος λόγος για την ανενέργεια (sic) της ταξικής αντίθεσης, αν και ας μην ξεχνάμε, ότι ο φόβος, που γεννά τον οππορτουνισμό, αποτελεί τη βάση κάθε εξουσίας. Η οικονομική ανάπτυξη, σε βαθμό άγνωστο μέχρι τότε, κυρίως από το 1961-63 και έπειτα, αποτέλεσε τη δεύτερη υποδομή της ταξικής εξουσίας. Εκφραζόμενες

13. Το Κεφάλαιο, τόμος πρώτος, κεφ.23: «ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης», εκδόσεις Σ.Ε., Αθήνα, 1978.

14. Βλέπε ενδεικτικά Μ.Νικολινάκος 1974// Ματζουράνης 1974// Πουλοπούλου 1986.

μέσα από την αστική ιδεολογία οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν απείλησαν ποτέ μετά τον εμφύλιο την ταξική εξουσία. Σε όλα τα επίπεδα ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό, ή κοινωνική συναίνεση ήταν και είναι πραγματικότητα» (Χαραλάμπης 1985, σελ.186). Υπάρχει σίγουρα απόσταση ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία του '50 και του '60 και σ' αυτήν την ιδεολογική αναπαράστασή της. Θα παρατηρούσαμε κατ' αρχήν στην άποψη αυτήν ότι τα αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης πάνω στη σχετική άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μαζών έχουν επιπτώσεις πάντα σε μακροχρόνιο επίπεδο. Η σχετική άνοδος δηλαδή του βιοτικού επιπέδου δε γίνεται αυτομάτως και πολύ περισσότερο δε συνιστά παράγοντα «άμεσης» ιδεολογικο-πολιτικής ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων. Η καπιταλιστική ανάπτυξη, που άρχισε το 1961-62, δεν μπορεί δύο-τρία χρόνια μετά (δηλαδή το 1965, εδώ θα επανέλθουμε) να έχει εξασφαλίσει τις υλικές προϋποθέσεις της συναίνεσης! Πρόκειται αναμφίβολα για παρεξήγηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Καθαρή μετανάστευση από την Ελλάδα, 1956-1973

1956-1960	129.000
1961-1965	249.741
1966-1970	185.259
1971-1973	58.151
Συνολο	622.151

Πηγή: Πουλοπούλου 1986, Πίνακας 12, σελ. 54

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Έλληνες μόνιμοι μετανάστες, 1960-1970

1960	47.768	1966	86.896
1961	58.837	1967	42.730
1962	84.054	1968	50.866
1963	100.072	1969	91.552
1964	105.569	1970	92.681
1965	117.167		

Πηγή: ΕΣΥΕ

Από την άλλη πλευρά ο Δ.Χ., συνεπής προς την ανάλυσή του σύμφωνα με την οποία οι μάζες είναι διαρκώς ενσωματωμένες και συναινούν προς την εγκαθιδρυμένη εξουσία (παρεπιπτόντως, είναι κοινή διαπίστωση σ' όλους τους μελετητές η κρίση ιδεολογικής νομιμοποίησης της αστικής εξουσίας μετεμφυλιακά, κάτι που σε άλλο μέρος του βιβλίου του αναγνωρίζει και ο Δ.Χ.) πολύ απλά... παρακάμπτει το «ξεροκέφαλο» γεγονός ότι στη δεκαετία του '60, εξαιτίας της τρομερής εξαθλίωσης και όταν το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα επιτρέπει, ξεσπούν έντονοι κοινωνικοί αγώνες που παίρνουν μάλιστα πρωτόγνωρες μορφές¹⁵. Πουθενά στην μελέτη του Δ.Χ. δεν υπάρχει ανάλυση των κοινωνικών αγώνων της προδικτατορικής περιόδου. Αποκαλύπτεται έτσι εδώ μια βασική πλευρά της ανάλυσής του, ο πολιτικισμός. Και όμως η περίοδος 1962-1965 είναι για την Ελλάδα περίοδος πρωτοφανούς έκρηξης των κοινωνικών κινημάτων, που δεν υπολείπεται από την αντίστοιχη της Δ.Ευρώπης.

15. Σύμφωνα με τα μοναδικά -γνωστά- γκάλλοπ της προδικτατορικής περιόδου, το φλέγον ζήτημα για τους ψηφοφόρους, στις παραμονές των εκλογών του Μαΐου 1967, ήταν η οικονομική βελτίωση, η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και η σταθεροποίηση των τιμών (42%), καθώς και η εργασία-ανεργία και πρόνοια (17%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για το 1958 ήταν 47% και 20%. Σημειώνουμε, τέλος, ότι το γκάλλοπ αφορά μόνον στην περιοχή της πρωτεύουσας (Αντί, τεύχος 87, σελ.11, 1977).